

УДК 811.161.1

О.Ю. БАЛАЛАЄВА,
*старший викладач кафедри
української, англійської та латинської мов імені М.О. Драй-Хмари
Національного університету біоресурсів і природокористування України*

ЛІНГВІСТИЧНІ ПРИЧИНИ ДЕЕТИМОЛОГІЗАЦІЇ

У статті розглядається деетимологізація як явище утрати первісної умотивованості слів. Досліджуються лінгвістичні процеси, що викликають і супроводжують деетимологізацію; аналізуються фонетичні, словотворчі та семантичні фактори, що сприяють розриву етимологічних зв'язків слів та перетворенню дериватів на етимоніми.

Ключові слова: деетимологізація, етимон, етимонім, етимологічний зв'язок.

Деетимологізацію слів як лінгвістичне явище вперше описав Л.А. Булаховський (на прикладі російської мови): «Більшою або меншою мірою близьке до етимологічно споріднених слів значення, що спочатку цілком чітко виступало у свідомості при уживанні слова, з часом може втратити здатність вступати з цими словами в значеннєвий зв'язок як своїми безпосередніми родичами. Одне слово, тобто певний звуковий комплекс і соціально приналежне йому значення як продукт психологічної обробки ряду значеннєвих елементів, що стали єдиним цілим, деетимологізується – перестає нагадувати інше слово або слова, з якими воно було раніше пов'язане, втрачає здатність осмислення разом з ними у складі одного гнізда, стає в лексичній системі мови більш ізольованим» [4, с. 148].

Деякі аспекти деетимологізації були предметом досліджень сучасних науковців: Н. Дьячок розглядає явище деетимологізації на прикладі конкретних номіналем [6], Н. Крилов досліджує деетимологізацію у межах морфологічного складу слова [7], В. Ляшчинська відстежує процеси деетимологізації на матеріалі фразеологізмів [8], Г. Цихун досліджує деетимологізацію у порівнянні з номінацією, В. Яровенко описує це лінгвістичне явище на прикладі складних слів [10]. Окреме місце в дослідженні проблем деетимологізації належить Т. Аркадьєвій, яка присвятила низку праць розробці концепції комплексного аналізу етимонімів [1–3].

Мета статті – розглянути та класифікувати лінгвістичні фактори, що викликають утрату первісної вмотивованості слів.

Недостатня вивченість деетимологізації зумовлена проблематичністю і складністю її природи. Ще Л.А. Булаховській указав на труднощі, які можуть виникнути при дослідженні деетимологізації. Передусім виникає питання про об'єктивність оцінки фактів: «Хто той, чій свідомість і свідчення про збереження або розрив етимологічного зв'язку можуть служити для дослідника опорою у вихідних моментах його міркувань?» [4, с.147]. Дійсно, уявлення про наявність етимологічного зв'язку слів у лінгвіста і людини, менше досвідченої в питаннях філології, суттєво розрізняються. На думку Л. Булаховського, дослідник при вивченні явища деетимологізації повинен спиратися на носія мови, людину із середнім рівнем освіти. Науковець звернув увагу і на складності у встановленні критеріїв деетимологізації, адже

деякі етимологічні зв'язки можуть відчуватися не тільки як порушені, а й як слабкі, але не зовсім втрачені [4, с. 149].

У сучасній лексикології під деетимологізацією розуміють «явище, за якого відбувається втрата первісної вмотивованості слова, що спирається на його словотворчі зв'язки всередині етимологічного гнізда» [2, с. 4]. Для деетимологізації характерним і суттєвим є те, що вона є наслідком історичних змін у слові, а її результати представлені в сучасній мові.

У результаті деетимологізації однокореневі слова, у минулому члени однієї усвідомлюваної словотворчої парадигми, в сучасній мові перетворюються на етимоніми. Етимоніми – це лексичні одиниці сучасної літературної мови, що втратили колишні родинні зв'язки, первісну умотивованість і залишилися за межами мікроструктур, що існували на основі етимологічних словотворчих зв'язків [2, с. 5].

Універсальним елементом характеристики невмотивованих для сучасної мови слів вважається етимон. Етимон визначає значення слова в період його виникнення, встановлюється за допомогою етимологічних даних і відсилає до етимолого-семантичного поля, що охоплює змістовну сторону однокореневих слів і полісемантів [2, с. 7]. Перетворення внутрішньої форми слова на етимон пов'язується з переходом слова до розряду невмотивованих найменувань. Утрата внутрішньої форми слова, супроводжувана рядом інших змін, – це одне з явищ, що складають сутність перетворення дериватів в етимоніми. Втрата відчуття компонента переносу в похідних значеннях багатозначного слова призводить до розпаду полісемії й утворення омонімів.

У дослідженні вторинних словотворчих зв'язків і лексико-семантичних мікросистем Т.Г. Аркадьєва особливе місце відводить процесам реетимологізації. Реетимологізація – це явище, за якого слово, що втратило зв'язки з етимологічним гніздом і словотворчою умотивованістю, у результаті вторинного осмислення зближається з гніздом співзвучних слів. Різновидами реетимологізації є:

1) народна етимологія, представлена найчастіше при переосмисленні запозичених слів (*спинжак* «*піджак*» ← *спина*; *копітал* «*капітал*» ← *копійка*; *англ. reindeer* «*північний олень*» ← *rein* «*упряж, запряжка*» + *deer* «*олень*» (історично: *сканд. hrenn* «*олень*» + *давньоангл. deer* «*тварина*»); *shamefaced* «*скромний, соромливий*» ← *shame* + *faced* (історично: *давньоангл. scam* (*modesty*) + *faest* (*confirmed to*));

2) довільна етимологія, представлена в дитячій мові (*чай* – «*чоловік чайки*»);

3) навмисна етимологізація, яка використовується в стилістичних цілях у художній літературі.

Питання про причини деетимологізації – одне із найбільш складних у вивченні цього явища. На це вказував ще Л.А. Булаховський: «Причини деетимологізації не завжди можуть бути точно визначені, а там, де вони розпізнаються – зазвичай складні і різноманітні» [5, с. 82]. Серед можливих факторів, що впливають на розпад етимологічних гнізд, він називав: матеріальні зрушення в значеннях; деякі особливості природи найменування (наприклад, за функцією предметів); нечіткість сприйняття при переході слів з однієї соціальної сфери в іншу; розбіжності стилістичних сфер уживання відповідних слів; деякі умовності структурного порядку; фонетичні зміни у слові [4, с. 149–150].

Таким чином, утраті первісної умотивованості слів, руйнуванню етимологічних гнізд сприяють як екстралінгвістичні, так і власне лінгвістичні фактори. На це вказував і М.М. Покровський: «Оскільки реальне життя змінює функції предметів, додаючи їм нові відмінні ознаки, ми часто спостерігаємо, що первісне етимологічне значення слів забувається, особливо якщо зник у мові корінь, від якого це слово походить» [9, с. 45].

Питання про причинно-наслідкові відносини в процесі перетворення однокореневих слів на етимоніми в сучасній лінгвістиці пов'язується зі складовими слова як у його зовнішній (фонетичній та структурній) оформленості, так і в змістовному плані. Це дозволяє класифікувати фактори, що супроводжують деетимологізацію, на фонетичні, словотворчі і семантичні [1, с. 8].

Розрив етимологічних зв'язків слів, їх деетимологізація в найбільш виразних проявах пов'язані з фонетичними змінами слова; перетворення значень слів викликаються, супроводжуються і підтримуються звуковим переоформленням слів. Інколи консервативна графічна форма дозволяє встановити вмотивованість, втрачену звуковим аспектом слова

(англ. *forehead* «лоб», *cupboard* «буфет»), однак частіше зміни торкаються і графіки (англ. *window* ← *wind* + *ease*).

За даними Т.Г. Аркадьєвої, близько 60% від загального числа випадків розриву словотворчих зв'язків і деетимологізації слів викликані фонетичними розбіжностями кореневої частини етимологічно споріднених слів [3, с. 11]. На процес розриву етимологічних зв'язків слів у східнослов'янських мовах впливали різні фонетичні закони: утрата кількісних змін голосних і перетворення чергувань, що склалися на цій основі (наприклад, *сипати* – *сопка* – *віспа*), утрата дифтонгів (наприклад, *ріка* – *ринуть* – *роїтися*), процеси палаталізації приголосних (*початок* – *кінець*) та ін.

Однак пряму обумовленість деетимологізації фонетичні розбіжності слів створюють не завжди, тому повинні розглядатися в комплексі з іншою складовою зовнішньої форми слова – його словотворчою характеристикою. Деетимологізація визначається також зміною словотворчої норми, ступенем уживаності тих словотворчих засобів, що брали участь у творенні цього слова. Одним зі значущих факторів виникнення етимонімів є зникнення зі словникового складу сучасної мови вихідного кореневого слова словотворчого ряду. Цей процес послаблює, а потім і зовсім стирає структурно-семантичні зв'язки між похідними: «іхне значення вже не може усвідомлюватися через відношення до значення твірного слова, а первісна словотворча умотивованість утрачає можливість опори на однокореневі за походженням слова». Наприклад: *туша* – *тил* – *потилиця* < *тути* (тыти) «жиріти», *втулка* – *сутулий* – *тулуб* < *туль* «сагайдак», *пестити* < *пест* «товкач», англ. *mermaid* «русалка» < *mere* + *maiden*.

Однак структурно-семантична співвідносність слів забезпечується не тільки коренями, а й афіксами, що брали участь у їхньому творенні. Відповідність значення похідного слова тому, що пропонується йому семантичною схемою, спостерігається в словах із продуктивними афіксами. Ослабленню або втраті зв'язків, що забезпечують співвідносність твірного і похідного слова, сприяє перетворення афікса в непродуктивний для сучасної системи словотвору, а потім – у мертвий. Наприклад: суфікси *-м-* (*дим*, *корм*, *відьма*), *-н-* (*вікно*, *вино*), *-х-* (*глухий*) та ін.

Зникнення вихідного кореневого слова або зміна його значення в історії мови, втрата універсальності і продуктивності афіксів або їх десемантизація викликають структурні і семантичні зміни в слові.

У визнанні слова етимонімом сучасної мови головним є зміна його значення, за походженням словотворчо обумовленого. Перетворення, пов'язані з деетимологізацією, відбиваються у сучасних характеристиках багатозначних слів або в переході багатозначного слова в однозначне і навпаки. У цих процесах спостерігаються різні перетворення парадигми значення – перестановки на рівні сем при стабільності обсягу, розширення або звуження семантичного обсягу слова. Наприклад, англ. *sweetmeats* (до середньоанглійського періоду слово *meat* означало будь-яку їжу), *spoon* < *спільногерм. spon* «паличка, скіпочка».

Одним з факторів, що сприяють деетимологізації, є семні рухи (семантичні зміни) у значенні слова. Синхронний зріз семантичних характеристик слова в сучасній мові може не містити етимон або виявляти його слабо вираженим. Співвідношення стрижневої семи / етимона з іншими компонентами, що входять у структуру значення слова, відбиває розрив етимологічних зв'язків слів. У випадку, якщо опорна ознака найменування стирається, перестає відігравати чільну роль у семантичному аспекті етимологічних словотворчих зв'язків, стрижнева сема утрачає свою первісну актуальність і може бути відзначена лише на периферії значення або зовсім не виявлятися в семантичному обсязі слова.

Т.Г. Аркадьєва виділяє такі семантичні процеси, що сприяють перетворенню дериватів на етимоніми: утрата стрижневої семи в структурі значень етимонімів; утрата стрижневої семи в периферійній частині значень етимонімів; трансформація стрижневої семи в структурі значень етимонімів розщеплення стрижневої семи та деякі інші [3, с. 20–56].

Висновки. Отже, закріпленість у зовнішньому вигляді слів фонетичних перетворень, історично сформовані словотворчі зміни, зміни в структурі значення виявляються значущими як передумови розриву етимологічних зв'язків слів. Як правило, лінгвістичні фактори з'являються в сукупності, доповнюючи один одного, підсилюючи і закріплюючи дієвість змін, що стосуються того чи іншого аспекту слова – звукового, структурного, семантичного.

Список використаної літератури

1. Аркадьєва Т.Г. Деэтимологизация и ее обусловленность в русском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Т.Г. Аркадьєва; Ленингр. пед. ин-т им. А.И. Герцена. – Л., 1973. – 18 с.
2. Аркадьєва Т.Г. Преобразования этимологических связей слов в системной организации лексики русского языка: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Т.Г. Аркадьєва; Ленингр. пед. ин-т им. А. И. Герцена. – Л., 1990. – 20 с.
3. Аркадьєва Т.Г. Этимологические связи слов и закономерности их изменения: учеб. пособие к спецкурсу / Т.Г. Аркадьєва; Ленингр. гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена. – Л.: ЛГПИ, 1988. – 82 с.
4. Булаховский Л.А. Деэтимологизация в русском языке / Л.А. Булаховский // Труды института русского языка. – Т. I. – М.-Л.: 1949. – С. 148–156.
5. Булаховский Л.А. Введение в языкознание / Л.А. Булаховский – М.: Учпедгиз, 1953. – Т. 2 – 180 с.
6. Дьячок Н.В. Явление деэтимологизации в рамках номинатива типа «словосочетание + эллиптический универб» / Н.В. Дьячок // Лінгвістика: зб. наук. праць / Держ. закл. «Луган. нац. пед. ун-т імені Тараса Шевченка». – Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – № 3 (24), Ч. 2. – С. 152–156.
7. Крылов Н.А. Деэтимологизация и опрощение / Н.А. Крылов // Ученые записки Московского государственного педагогического института им. М. Тореза. – М.: Изд-во Ин-та им. Мориса Тореза, 1971. – Т. 58. – С. 49–54.
8. Ляшчынская В. Узаемадзейне тэрміналагічных і фразеалагічных адзінак мовы / Вольга Ляшчынская // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2010. – № 675. – С. 139–143.
9. Покровский М.М. Соображения по поводу изменения значений слов / М.М. Покровский // Избранные работы по языкознанию. – М. Изд-во Академии Наук СССР, 1959. – 381 с.
10. Яровенко В.Ю. До питання про деэтимологізацію складних слів / В.Ю. Яровенко // Іноземна філологія: міжвідомчий наук. зб. / Львівський ун-т ім. Івана Франка. – Львів: Світ, 1973. – Вип. 30. – С. 32–36.

В статье рассматривается деэтимологизация как явление утраты первоначальной мотивированности слов. Исследуются лингвистические процессы, вызывающие и сопровождающие деэтимологизацию; анализируются фонетические, словообразовательные и семантические факторы, способствующие разрыву этимологических связей слов и превращению слов в дериваты в этимонимы.

Ключевые слова: деэтимологизация, этимон, этимоним, этимологическая связь.

The article deals with deetymologization as phenomenon of loss of words' initial motivation. The linguistic processes that cause and accompany deetymologization are studied; the phonetic, word-formative and semantic factors contributing to the rupture of etymological relations of words and transform derivatives into etymonyms are analyzed.

Key words: deetymologization, etymonym, etymological connection

Надійшло до редакції 8.06.2012.